

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙНОСТІ ПРАВОЧИНІВ: РЕСТИТУЦІЯ ЧИ КОНДИКЦІЯ?

Великанова Марина Миколаївна,

доктор юридичних наук, доцент,
головний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії правових наук України,
професор кафедри цивільного та господарського права
Національного університету біоресурсів і природокористування України

У статті досліджуються правові наслідки недійсності правочинів, зокрема реституція та кондикція.

Зазначається, що за сформованою судовою практикою реституція та кондикція розмежовуються як самостійні способи захисту. У випадках, коли майно перебуває у сторони недійсного правочину (договору), застосовується реституція. Кондикційна вимога заявляється, якщо її предметом є річ, визначена родовими ознаками, а адресатом такої вимоги є особа (набувач), з якою потерпілий не перебував у договірних відносинах. Одночасно використовується і такий спосіб захисту, як віндикація. Віндикаційний позов заявляється у разі витребування речі, визначеної індивідуальними ознаками, у особи, яка не є стороною недійсного правочину. Втім такий підхід не дає змоги ефективно захистити порушені права сторін недійсного правочину та потребує узгодження положень ст. 216 та ст. 1212 ЦК України з метою забезпечення однозначності визначення правових наслідків недійсності правочину.

Робиться висновок, що широке застосування реституції як наслідку визнання правочину недійсним є скоріше традицією у сфері захисту цивільних прав, оскільки за формальними ознаками повернення у попередній стан входить до складу інших способів захисту цивільних прав, зокрема віндикації та кондикції. Віндикація має застосовуватися у разі повернення речі, визначеної індивідуальними ознаками, в натурі, а за неможливості повернення речі чи повернення інших майнових благ і прав, отриманих у результаті недійсного правочину, мають застосовуватися правила щодо безпідставно набутого майна. Тому у процесі рекодифікації Цивільного кодексу України доцільним видається відмовитися від моделі реституції на користь кондикції як універсального способу захисту цивільних прав.

Ключові слова: правочин, цивільне право, спосіб захисту цивільних прав, відповідальність, зобов'язання.

Velykanova Maryna. Legal consequences of invalidity of deeds: restitution or condition?

The article analyzed the legal consequences of invalidity of deeds, in particular restitution and conditioning.

It is noted that according to established judicial practice, restitution and condition are distinguished as independent methods of defense. Restitution is applied in cases where the property is owned by the party to the invalid deed (contract). A conditional demand is declared if its subject is a thing defined by generic features, and the addressee of such a demand is a person (acquirer) with whom the victim was not in contractual relations. At the same time, vindication is used as a method of defense. A vindication lawsuit is filed in the case of a claim for a thing, determined by individual characteristics, from a person who is not a party to an invalid deed. However, this approach does not make it possible to effectively defend the violated rights of the parties to an invalid deed and requires coordination of the provisions of Art. 216 and Art. 1212 of the Civil Code of Ukraine in order to ensure the unequivocal determination of the legal consequences of invalidity of the deed.

It is concluded that the wide application of restitution as a consequence of the recognition of the deed as invalid is rather a tradition in the field of civil rights defense, since, according to formal signs, the return to the previous state is part of other ways of defending civil rights,

in particular, vindication and condition. Vindication should be applied in the case of the return of a thing, determined by individual characteristics, in kind. The rules regarding unjustly acquired property should be applied in the case of the impossibility of returning the thing or the return of other property goods and rights obtained as a result of an invalid deed. Therefore, in the process of recodification of the Civil Code of Ukraine, it seems appropriate to abandon the model of restitution in favor of the condition as a universal way of protecting civil rights.

Key words: deed, civil law, methods of defense of civil rights, liability, obligations.

У Концепції оновлення Цивільного кодексу України у параграфі 1.21. порушується питання наукового обґрунтування визначення наслідків недійсності правочину – чи варто залишити модель реституції, як це встановлено чинним ЦК України, чи доречніше передбачити застосування положень п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України про безпідставне збагачення. На думку розробників Концепції, доцільним є врахування досвіду DCFR. Зокрема, ст. II.-7:303 «Наслідки нікчемності або оспорення договору» передбачає, що питання про те, чи має будь-яка зі сторін право вимагати грошової компенсації або повернення переданого або наданого на підставі договору або частини договору, який є нікчемним або оспорюваним, вирішується відповідно до правил про безпідставне збагачення. Водночас наслідки нікчемності або оспорюваності, що стосуються права власності на майно, передане на підставі нікчемного або оспорюваного договору або його частини, регулюються правилами про передачу майна. При цьому положення наведеної статті DCFR застосовуються з урахуванням права суду змінити договір або його наслідки.

Загалом проблематика правових наслідків недійсності правочину досить активно обговорюється у науковій літературі, зокрема, цим питанням присвячені публікації Н.С. Кузнецової, Я.М. Романюка, М.К. Сулейменова, В.І. Крата, Р.І. Таш'яна та інших науковців. Втім, незважаючи на такий науковий інтерес до врегулювання відносин, пов'язаних із застосуванням правових наслідків недійсності правочину, відсутня єдина наукова позиція щодо їх правової природи та ефективної моделі захисту порушених прав.

З огляду на зазначене метою цієї публікації є обґрунтування доцільності застосування окремих правових наслідків недійсності правочину як універсальних способів захисту цивільних прав.

Чинною редакцією ст. 216 ЦК України встановлено, що недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Тобто змістовно йдеться про двосторонню реституцію, коли кожна зі сторін недійсного правочину повертається у первісний стан.

Усі дискусії, що ведуться з приводу природи правових наслідків недійсності правочину, умовно можна звести до трьох напрямів:

– недійсний правочин є за своєю суттю безпідставним збагаченням. Тому за своєю природою реституційні відносини незалежно від юридичної характеристики майна (речі, визначені індивідуальними ознаками, чи речі, визначені родовими ознаками) є різновидом кондикції, а набуття майна за недійсним правочином є однією з можливих підстав незаконного заволодіння чи збагачення;

– реституція може бути або різновидом виндикації, або різновидом кондикції залежно від юридичної характеристики майна. Якщо поверненню підлягає річ, визначена індивідуальними ознаками, то йдеться про виндикаційні вимоги. Кондикційні вимоги заявляються, якщо має бути повернена річ, визначена родовими ознаками;

– реституція розглядається як самостійна конструкція, яка відрізняється від кондикції та виндикації своєрідними рисами: взаємним та посессорним характером (річ повертається особі по факту володіння нею до вчинення недійсного правочину незалежно від добросовісності чи недобросовісності такого володіння).

Маємо й досить суперечливу практику застосування судами положень чинного ЦК України щодо реституції та кондикції.

Так, у висновку, викладеному в постанові Великої Палати Верховного Суду від 21 листопада 2018 року у справі №674/31/15-ц [1], зазначається, що на практиці слід розмежовувати випадки застосування двосторонньої реституції як наслідку недійсності правочину та витребування майна від добросовісного набувача, як способу захисту прав власника, порушених незаконним відчуженням цього майна. Так, реституція як спосіб захисту цивільного права (частина перша статті 216 ЦК України) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку із цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину. Норма частини першої статті 216 ЦК України не може застосовуватися як підстава позову про повернення майна, яке було передане на виконання недійсного правочину та відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання віндикаційного позову, зокрема, від добросовісного набувача з підстав, передбачених частиною першою статті 388 ЦК України.

Аналогічний підхід простежується і в постанові від 01 липня 2020 р. у справі № 289/832/16-ц [2], де Верховний Суд зробив такий висновок.

Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (частина перша статті 202 ЦК України).

Відповідно до статті 203 ЦК України зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності. Волевиявлення учасника правочину має бути

вільним і відповідати його внутрішній волі. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що зумовлені ним. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Частинами першою, третьою статті 215 ЦК України передбачено, що підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами першою–третьою, п'ятою та шостою статті 203 цього Кодексу. Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Відповідно до статті 216 ЦК України у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а у випадку неможливості такого повернення (зокрема, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі) необхідно відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Зобов'язання з реституції виникають внаслідок недійсності правочину (його нікчемності чи визнання судом недійсним). Реституція є заходом, спрямованим на приведення майнового стану сторін недійсного правочину до стану, який вони мали до вчинення і виконання такого правочину. Вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути адресована тільки стороні цього правочину. Крім того, реституцію можна застосувати лише у випадку, коли предмет недійсного правочину станом на час вирішення відповідного питання перебуває в тієї сторони недійсного правочину, якій він був переданий.

Водночас згідно із частинами першою та другою статті 1212 ЦК України особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без

достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала.

Положення глави 83 ЦК України застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події. З урахуванням змісту зазначеної норми права можна виокремити особливості змісту та елементів кондикційного зобов'язання.

Характерною особливістю кондикційних зобов'язань є те, що підстави їх виникнення мають широку сферу застосування: зобов'язання можуть виникати як із дій, так і з подій, причому з дій як сторін зобов'язання, так і третіх осіб, із дій як запланованих, так і випадкових, як правомірних, так і неправомірних. Крім того, у кондикційному зобов'язанні не має правового значення, чи вибуло майно з володіння власника за його волею або всупереч його волі, чи є набувач добросовісним або недобросовісним.

Кондикційне зобов'язання виникає за наявності таких умов: а) набуття чи збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); б) набуття чи збереження майна відбулося за відсутності достатньої правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала.

Конструкція статті 1212 ЦК України, як і загалом норм глави 83 цього Кодексу, свідчить про необхідність установаження так званої абсолютної безпідставності набуття (збереження) майна не лише в момент його набуття (збереження), а і станом на час розгляду спору.

На думку суду, ознаки, характерні для кондикції, свідчать про те, що пред'явлення кондикційної вимоги можна визнати належним самостійним способом захисту порушеного права власності, якщо: 1) річ є такою, що визначена родовими ознаками, в тому числі грошовими коштами; 2) потерпілий домагається повернення йому речі, визначеної родовими ознаками (грошових коштів) від тієї особи (набувача), з якою він не пов'язаний договірними правовідносинами щодо речі.

Узагальнюючи викладе, суд доходить висновку, що *кондикція – це позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може бути застосований самостійно.*

Це по суті підтверджує позицію Верховного Суду України, висловлену у справі № 6-88цс13 від 02.10.2013 р. [3], а саме: *у разі виникнення спору стосовно набуття майна або його збереження без достатніх правових підстав договірний характер правовідносин виключає можливість застосування до них судом положень частини першої статті 1212 ЦК України, у тому числі й щодо зобов'язання повернути майно потерпілому.*

Таким чином, можна констатувати, що судова практика йде шляхом розмежування реституції та кондикції як самостійних способів захисту. Реституція застосовується у випадках, коли майно перебуває у сторони недійсного правочину (договору), а тому реституційна вимога може бути адресована тільки стороні такого правочину. Кондикція має місце, якщо предметом вимоги є річ, визначена родовими ознаками, а адресатом кондикційної вимоги є особа (набувач), з якою потерпілий не перебував у договірних відносинах. Витребування речі, визначеної індивідуальними ознаками, у особи, яка не є стороною недійсного правочину, має здійснюватися шляхом подання виндикаційного позову з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України.

Такий підхід ускладнює захист порушених прав сторін недійсного правочину, що актуалізує питання необхідності узгодження положень ст. 216 та ст. 1212 ЦК України з метою забезпечення однозначності визначення правових наслідків недійсності правочину. Необхідність такого узгодження зумовлена таким.

Цивільний кодекс України не оперує поняттям «реституція». Обов'язок кожної зі сторін повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а у випадку неможливості такого повернення (зокрема, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі) відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування отримало назву «двостороння рес-

титуція» у науковій літературі. До речі, цей термін відсутній і в законодавстві інших пострадянських країн і був введений в обіг радянською доктриною цивільного права, зокрема Д.М. Генкіним, у 1944 р. [4, с. 43]. При цьому поряд із реституцією використовувалися і такі способи захисту прав, як віндикація і кондикція, що призвело до дискусії щодо місця реституції серед способів захисту цивільних прав, про яку я вже зазначала вище.

Проте, як зазначає Н.С. Кузнецова, і я безумовно підтримую її позицію, не викликає сумнівів, що правочин (а точніше, дія, яка містить ознаки правочину), що не відповідає вимогам, встановленим ст. 203 ЦК України, не може розцінюватися як належний (дійсний, діючий) юридичний факт і, відповідно, створювати, змінювати чи припиняти цивільні права та обов'язки [5, с. 58]. Тому відсутня правова підстава для набуття або збереження майна. Тим паче, що і у науковій літературі наголошується на тому, що терміном «реституція» найчастіше позначається повернення платежу неналежного або безпідставного, у тому числі пов'язаного із виконанням недійсного правочину. При цьому не здійснюється розмежування між виконанням недійсного правочину і виконанням неналежного загалом. Не має значення також і той факт чи була відсутньою правова підстава із самого початку, як у разі нікчемності, чи вона відпала пізніше, наприклад через оспорення. Майно, що перебуває в особи без правової підстави, в тому числі отримане за недійсним правочинном, має бути повернуте як безпідставно набуте. Тому загалом сучасним правопорядком невідомий спеціальний засіб для зворотного витребування того, що було надано за недійсним правочинном [6, с. 289–320].

Те, яким чином певна цінність вибуває із майнової сфери однієї особи і надхо-

дить до сфери іншої, має значення лише для питання про відповідальність набувача, але не для визначення долі самого безпідставного набуття. Повернення конкретного майна, яке безпідставно набуто, здійснюється за допомогою традиційних засобів захисту – віндикаційних чи кондикційних позовів, що не виключає можливості пред'явлення у відповідних випадках і позову про відшкодування збитків, якщо, наприклад, річ загинула чи іншим чином втрачена з вини незаконного володільця. І недійсність правочину є всього лише окремим випадком відсутності правової підстави, а надання за таким правочинном – одна із можливих причин безпідставного володіння чи збагачення [7, с. 90; 8, с. 365, 367].

Таким чином, широке застосування реституції як наслідку визнання правочину недійсним є скоріше традицією у сфері захисту цивільних прав, оскільки за формальними ознаками повернення у попередній стан входить до складу інших способів захисту цивільних прав, зокрема віндикації та кондикції. Віндикація має застосовуватися у разі повернення речі, визначеної індивідуальними ознаками, в натурі, а за неможливості повернення речі чи повернення інших майнових благ і прав, отриманих у результаті недійсного правочину, мають застосовуватися правила щодо безпідставно набутого майна.

Такий підхід дасть змогу ефективно захистити майнові права набувачів, спростить застосування на практиці наслідків недійсності правочину, що, своєю чергою, дасть стійкості цивільному обороту.

З урахуванням того, що у разі недійсності правочину відсутня правова підстава для набуття або збереження майна, то доречно відмовитися від моделі реституції на користь кондикції, яка є універсальним способом захисту цивільних прав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 листопада 2018 року у справі № 674/31/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78129908> (дата звернення: 20.11.2022).
2. Постанова Верховного Суду від 01 липня 2020 р. у справі № 289/832/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90563958> (дата звернення: 20.11.2022).
3. Постанова Верховного Суду від 02 жовтня 2013 р. у справі № 6-88цс13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/34634289> (дата звернення: 20.11.2022).

4. Сулейменов М.К. Недействительные сделки в гражданском праве: проблемы теории и практики. *Недействительные сделки в гражданском праве* : материалы междунар. науч-практ. конф. в рамках ежегодных цивилистических чтений, посвященной 75-летию профессора Рольфа Книпера (Алматы, 19–20 мая 2016 г.). Алматы : НИИ частного права. 2017. С. 9–51.

5. Кузнецова Н.С. Недействительность сделок в гражданском праве Украины. *Недействительные сделки в гражданском праве* : материалы междунар. науч-практ. конф. в рамках ежегодных цивилистических чтений, посвященной 75-летию профессора Рольфа Книпера (Алматы, 19–20 мая 2016 г.). Алматы : НИИ частного права. 2017. С. 57–69.

6. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. Т. 2. Москва. 1998. С. 289–320.

7. Шапп Я. Основы гражданского права Германии : учебник. Москва. 1996. 283 с.

8. Саватье Р. Теория обязательств: юридический и экономический очерк. Москва : Прогресс. 1972. 440 с.